

International
**SOCIAL SCIENCES
STUDIES JOURNAL**

SSSjournal (ISSN:2587-1587)

Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences

Vol:5, Issue:50
sssjournal.com

pp.6719-6728
ISSN:2587-1587

2019
sssjournal.info@gmail.com

Article Arrival Date (Makale Geliş Tarihi) 12/10/2019 | The Published Rel. Date (Makale Yayın Kabul Tarihi) 25/11/2019
Published Date (Makale Yayın Tarihi) 25.11.2019

KİLİS'İN MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA İNGİLİZLER TARAFINDAN İŞGALİ VE İNGİLİZLERE KARŞI VERİLEN MÜCADELE (1918-1919)

THE OCCUPATION OF KILIS BY THE BRITISH DURING THE YEARS NATIONAL STRUGGLE AND THE STRUGGLE AGAINST THE BRITISH (1918-1919).

Prof.Dr. Metin AKİS

Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, Kilis/TÜRKİYE

Article Type : Research Article/ Araştırma Makalesi

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.26449/sss.1809>

Reference : Akis, M. (2019). "Kilis'in Milli Mücadele Yıllarında İngilizler Tarafından İşgali ve İngilizlere Karşı Verilen Mücadele (1918-1919)", *International Social Sciences Studies Journal*, 5(50): 6719-6728.

ÖZ

Kilis Milli Mücadelenin Anadolu açısından başlangıç noktası olmuştur. Buradaki hareket her ne kadar yerel güçlerin bölgesel kurtuluş mücadelesi gibi algılanmaya müsait gözükse de hareketin evveli ve sonrası etüt edildiğinde milli karakter ile ne kadar uyumlu ve iç içe gerçekleşmiş olduğu fark edilecektir.

İngilizler savaş kazanmış olmanın bütün avantajlarını kullanmak suretiyle, her zaman olduğu gibi "çayın taşı ile çayın kuşunu vurmak" mantığı ile kolonyal askerlerinden devşirdikleri askeri güçleri ile hemen Anadolu'yu işgale giriştiler, bunun ilk adımı olarak Doğu Akdeniz'e yaptıkları ikmal kuvvetleri ile Halep üzerinden Kilis'e gelmek suretiyle, Kilis'i işgal etmek suretiyle, daha ilerde yer alacak olan Fransız işgaline zemin hazırlamış olmak yanında, işgali yumuşatma ve muhataplarını uyuşukluğa sevk etmek suretiyle, gelecekteki meyus politikalarına zemin hazırlamaya çalışmışlardır.

İngilizler açısından Kilis'in ve civarındaki şehirlerin işgal amacı, Suriye ve Filistin topraklarında Yahudi devleti kurmak, Çukurova ve Anadolu'nun doğu-güneydoğu kısmını kaplayan Ermeni devleti ve son olarak da Batı Anadolu'da Rum-Yunan devleti amacı güdülmekteydi. I. Dünya Savaşı'nın çıkartılmasındaki görülmeyen gerçek de aslında Anadolu'nun bu şekilde taksimi idi. Osmanlı Devletinin savaşa dahil edilmesi de bu mizansenin cari hale getirilmesinden başka bir şey değildi.

Ancak, Kahraman Kilis halkı, sıradan bir ülkenin vatandaşı gibi olmadığını işgalcilerin karşısında dimdik durmak suretiyle göstermiş, vatan kavramının ne olduğunu öğretmiş ve mevzi kurtuluş değil topyekün bağımsızlık amacıyla olduğunu defalarca ispatlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele'de Kilis, İngiliz İşgali, Suriye Politikası.

ABSTRACT

Kilis was the starting point of the National Struggle for Anatolia. Although the movement here seems to be perceived as the regional liberation struggle of the local powers, it will be realized how harmonious and intertwined it is with the national character when the movement is studied before and after.

The British using all the advantages of having won a war, immediately invaded Anatolia with the military forces they recruited from the colonial soldiers with the logic of "hitting the river's bird with the stone of the river", as the first step of this was the supply forces to the Eastern Mediterranean and Kilis over Aleppo. They have tried to lay the groundwork for future policies by softening the occupation and making their interlocutors dormant, by laying the ground for further French occupation by occupying Kilis.

For the British, the aim of the occupation of Kilis and its surrounding cities was to establish a Jewish state in the Syrian and Palestinian territories, the Armenian state covering the east-southeastern part of Çukurova and Anatolia, and finally the Greek state in Western Anatolia. The unprecedented reason for the removal of World War I was the division of Anatolia in this way. The inclusion of the Ottoman Empire in the war was nothing more than making this hide plan to current.

However, the hero people of Kilis, showed that they were not a citizen of an ordinary country by standing upright against the invaders, they taught what the concept of homeland was and they proved repeatedly that they were aiming for total independence, not salvation.

Key Words: Kilis in the National Struggle, British Occupation, Syrian Policy.

1. GİRİŞ

Kilis'in bir şehir olarak tarihi çok eski dönemlere kadar uzanır. Osmanlı döneminden çok daha önceki kaynaklarda Arap coğrafyacıların eserlerinde Kilis adlı bir şehirden bugünkü yerini kastederek bahsederler. Dolayısıyla Kilis en azından 12. Yüzyıldan beri şu an bulunduğu mekânda yer almakta idi. Osmanlı kaynaklarında da Kilis 1519 yılına ait tahrir defterlerinde “*Killiz*” olarak geçmektedir. Daha çok Timur'un bir niyabet merkezi olan Azez'i yakıp yıkmasından sonra Kilis'in idari olarak önem kazandığı varsayılmaktadır.

Bu itibarla en azından 15. Yüzyıl'ın başından itibaren Kilis önemini gittikçe arttırmıştır. 1527 yılında bağımsız sancak merkezi olmuş ve ilk sancak tahriri 1536 yılında yapılmıştır. Bütün Osmanlı dönemi boyunca da sancak merkezi hüviyetini devam ettirmiştir. Şehrin kuruluşunda ve şehirdeki mimari eserlerin oluşumunda büyük katkıları olan Canbolat Oğulları hanedanı bütün Osmanlı dönemi boyunca etkisini sürdürmüş, zaman zaman idareye gelmek suretiyle Osmanlı yönetimini Kilis ve civarında tesis etmiş oldular.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşına talihsiz bir şekilde girmesi, Kilis ve civarı için de savaşı ve zorlukları beraberinde getirmiştir. Kilis'in yetişmiş pek çok genci, açılan pek çok cepheye silahaltına koşmuş ve bu vatanın bağımsızlığı için canlarını vermiştir. Nitekim ele aldığımız dönemde, yani milli mücadele döneminde de Kilis Şehrinde yakın civarında savunma savaşını başlatanlar yine cepheden dönen askerler olmuştur.

2. I. DÜNYA SAVAŞI VE SONRASI

Dünya Savaşı Osmanlı ülkesinin paylaşılması üzerine inşa edilmiştir. Gelişen ekonomi ağları ve paylaşılabilen pazarlar ham madde kaynakları özellikle petrol Osmanlı ülkesinin paylaşılmasında asıl unsurlar oldu. Daha savaş öncesinde Osmanlı ülkesini kırmızı ve mavi alanlara göre taksim etmiş olan İngiltere ve Fransa, savaş sonrasında paylaşımı gerçekleştirmek için harekete geçtiler. Bu emellerini gerçekleştirmek için yerel Arap aşiretleri ve liderlerinden de istifade etmekte idiler. 12 Teşrin-i evvel 1334H./12 Ekim 1918 tarihinde Türkler aleyhine bir dernek kurmak suretiyle, Arap köylerinde Osmanlı yönetimine karşı propaganda faaliyetlerine giriştiler. Propagandaların kaynağına baktığımızda İngiliz etkisi aleni olarak görmek mümkündür. Çünkü bunlarda, Türk Milletinin dışardan gelen bir unsur olduğu vurgulanmakta ve yaklaşık beş asır boyunca haksız bir şekilde temiz soylu(necip) olarak adlandırdıkları Arap kavmini haksızlıkla yönetmekte olduklarını bildirerek, Arapların Türk olan idarecilere karşı ekonomik ve sivil bir direniş başlatmaları gerektiğini ve bunun gerekirse askeri faaliyetler ile desteklenmek suretiyle arttırılacağı anlatılmaktadır. Bu propagandalarında; yeni halifelerinin Emir Faysal olacağı, vergilerin Türklere ödenmeyeceği ve Türkleri bölgelerinden kovmaları gerekliliği vurgulanmakta idi.¹

“Birinci Dünya Savaşı öncesinde Suriye bölgesinde bulunmuş olan Falih Rıfkı Atay, Zeytin Dağı adlı romanında; “Çıplak İsa, Nasıra'da marangoz çırağı idi: Zeytindağı'nın üstünden geçtiği zaman altında kendi malı bir eşiği vardı. Biz Kudüs'te kirada oturuyoruz. Halep'ten bu tarafa geçmeyen şey, yalnız Türk kağıdı değil, ne Türkçe ne de Türk geçiyor.”² Bu ifadeler bir roman sayfasında geçiyor olsa da yine bir tespit olarak ele alınmalıdır. Gerçekten de I. Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde Osmanlı Devletinin o zamana kadar uygulamaya çalıştığı yönetim modeli, ne Balkanlar ve Avrupa toprakları için ne de Arap toprakları için işlevini kaybetmiştir. Benzer tespitlerini Irak toprakları için yazan Bell, “Burada Türklerin başarısız olduğunu anlamaları gerekir. Nedeni yeteri kadar açık olduğu halde ancak bir kaçının bilincine varabiliyor. Irak, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olmayıp açık deyimle bir ek parçasıdır.”³

Birinci Dünya Savaşının temel nedenlerinden biri de, Osmanlı ülkesindeki petrol kaynaklarının işgalci devletlerin eline geçmesi idi. Bu konuda Musul ön planda gelmekte idi. Ancak hem Musul konusunda hem de diğer işgal bölgeleri konusunda Fransızlar İngilizlere muhalefet etmekte idi. İngilizler işgali hemen gerçekleştirmek suretiyle Kilis'ten Musul'a kadar olan toprakları işgal etmişlerdi. Bundaki amacı, en

¹ Kilisli Ahmet Rami Atan(Müşak-ı Hüriyet), *Milli Mücadele Anıları, Şiirleri, Vecizeleri*, Yayına Hazırlayanlar: Uğur Elhan Abdulhamit Mehmet Tektuna, KİLİS 2015, s.2, Ahmet Barutçu, Atatürk'ün Kilis girişinde Saraç Mehmed Çavuş ile karşılaştıktan sonra doğruca Tekye Cami bitişiğinde olan Kilis Po

stanesine gittiğini, postanede görevli telgraf memuru Hamdi Bey'e göndermiş olduğu telgrafın Kaymakam İbrahim Bey'e iletilip iletilmediğini sormuş, Hamdi Bey Kilis-Halep telgraf hattının düşman bombardımanı neticesinde harap olmasından dolayı telgrafi Osmaniye hattı üzerine henüz aldıklarını belirttikten sonra Hükümet konağında o gece yapılan toplantıdan sonra Kilis Garnizonunda bulunan bin kadar silah ve cephaneler Yüzbaşı Ziya Bey tarafından sivil halk dağıtılmış ve bu sayede de Kuva-yı Milliye örgütlenmesinin ilk çekirdeği Kilis'te oluşturulmuş oldu. Geceyi Kilis'te geçiren Mustafa Kemal Adana'ya gitmek üzere sabaha karşı kentten ayrılır. Ahmet Barutçu, *Kilis'in Kurtuluşu Şafakta Savaşanlar*, Kilis 2008, s.6-7.

² Falih Rıfkı Atay, *Zeytin Dağı*, Pozitif Yayınları, İstanbul, s.42.

³ Gertrude L. Bell, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, Çeviren: Vedii İlmen, İstanbul 2004, s.9.

azından Musul'u elinde tutabilmek idi. 15 Eylül 1919'da "Dörtler Konseyi" adı verilen bir konseyde İngilizler Musul hariç olmak üzere Adana, Urfa, Maraş, Antep ve Kilis'i Fransızlara bırakmış ve 1 Kasım 1919 tarihinden itibaren de buralardan çekilmeyi kabul etmişlerdir.⁴

İki gün sonra da 80 imza taşıyan bir mazbata oluşturarak Emir Faysal'a bağlılıklarını Şerif Hüseyin'e bildirdiler. Osmanlı makamları da mazbatada imzası bulunan 6 kişiyi yakalayarak Halep Divan-i Örfi'sinde tutukladılar. 27 Teşrin-i Sani 1334'de Halep düşman askerlerine teslim oldu.

3. GAZİ MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN KİLİSE GELİŞİ

Halep bölgesinde yenilgiler üzerine Mustafa Kemal Katma'da Mirliva Ali Fuat Paşa ise Seceriz köylerinde mevzilerini oluşturmuşlardır. Burada bulunduğu dönemde Arap halkın sivil ve askeri kesime yönelik yağma faaliyetlerine engel olmuştu. Kilis halkı kurtuluşun yalnız ve yalnız silahlı mücadelede olduğunun idrakinde olarak hem mali olarak, hem de askeri ve silah teknik teçhizat olarak şehirlerini düşman saldırına teslim etmeyeceği düşüncesinde birleşerek, Türklerden oluşan bir milli cephe oluşturmaları üzerine Mustafa Kemal Kilis'e geldi. Mustafa Kemal Kilis'in 2 kilometre yakınında sabah saat 4 sularında çeteler tarafından karşılandı. Daha sonra Mevlevihâne Dergahına getirildi. Mustafa Kemal burada gördüğü manzara ve kahramanlık karşısında duygulanarak, Arap sınırlarının bitip, Türk sınırlarının başladığı bu noktadaki milli hislere ve fedakârlığa sahip Kilis halkına beğenilerini ifade ettikten sonra gerektiği kadar silah ve cephane göndereceğine dair teminatta bulunduktan sonra aynı gün Kilis'ten ayrıldı.⁵ Mustafa Kemal'in deneyimli ve idealist bir asker olarak Kilis'te yakmış olduğu meşale güçlenerek devam etmiştir. Özellikle askeri hazırlıklar ve matbuat alanında düzenli bir direniş hareketi başlamıştır.⁶

General Allenby komutasındaki İngiliz orduları 26 Ekim'de Halep'e ulaşmaları üzerine Mustafa Kemal 7. Ordu birliklerini Halep'te çekti. Yıldırım Orduları Grup Komutanlığı'ndan aldığı emirle Halep-Kuzeyi ve Müslimiye mevkilerinde savunma hattını tekrar oluşturdu. 26 Ekim 1918'de Katma Meydan Savaşında Arap ve İngiliz Müttefik Kuvvetleri Kilis'in Güneyinde durduruldu. Savunma hattının burada oluşturulması 30 Ekim'de imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşmasına kadar İngilizlerin ve Şerif Hüseyin'in müşterek ordularının Troslara ve Anadolu içerine sızması önlenmiş oldu.⁷

5. İNGİLİZ İŞGALİ DÖNEMİ

İngilizlerin Kuzey Suriye bölgesini işgal etmelerindeki en önemli gerekçe buradaki Türklerin İngiliz yayılmasına engel teşkil etmeleri idi. Özellikle daha önce görev yaptığı Mezopotamya bölgesinden ayrılarak 6. Ordu kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa, Adana ve civarında kumandayı elinde tutan Nihad Paşa ile birlikte hareket etmekteydi. Ali İhsan Paşa ordunun dağıtılmasını ve silahların teslimini engelleyerek jandarma biriliği adı altında büyük askeri birliklerin oluşturulmasına gayret etti. Bir taraftan da karşı propaganda oluşturarak bölgede İngiltere ve Ermeni yayılmasını engelleyici faaliyetler gösterdi. Bunun üzerine İngiltere tren yollarının güvenliğinin ve genel düzenin sağlanması açısından işgale karar verdi.

Resim1. İngiliz General Allenby

⁴ İbrahim Beşe, *İşgalden Kurtuluşu Kilis Aralık 1918-1921*, Ankara 2009, s.100.

⁵ Rami Atan, *Milli Mücadele Anıları* ,s.3, İbrahim Beşe, *İşgalden Kurtuluşu*,s.44.

⁶ Hüseyin Doğramacıoğlu, "Hâkimiyet-i Milliye'de Hilâl-i Ahmer ve Sosyal Yardımlar", *İnternational Social Sciences Studies Journal*, Vol:5, Issue:46, pp.5588-5593.

⁷ Liman Von Sanders, *Türkiyede Beş Yıl*, Çev:M.Şevki Yazman, İstanbul 1968, s.201-204.

Onlara göre Ali İhsan Paşa'nın yapmış olduğu propaganda neticesinde bölgede yaşayan halk arasında güvenlik içinden çıkılmaz hal almış, üst üste gelen raporlarda Ermenilere saldırıların olacağı noktasında bilgiler ulaşmaktaydı. İşgalin asıl maksadı sadece temel kasabalarda işgali gerçekleştirmek ve Ali İhsan Paşa'nın faaliyetlerine engel olmak idi. Bu amaçla İngilizler Kilis, Antep, Maraş ve Urfa'nın işgaline girişti. İşgalin yakın hedefi Arap Pınar'a kadar Bağdat Demiryolunun güvenliğinin sağlanması ve Ali İhsan Paşa'nın görevden uzaklaştırılması idi.

Resim2. Ali İhsan (Sabis)

İngilizler işgali gerçekleştirmek için atlı çöl birliklerine ek olarak 7. Ordunun 28. Piyade tugayının da desteğini aldı. İngilizlerin Kilis ve civarını işgal etme süreçleri, Kuzey Suriye'deki kış şartları ağır olması nedeniyle biraz zorlanmalarına neden oldu. Halep Irmağı üzerindeki köprülerin tamir edilmesi Şubat ayını buldu. Yağmurlardan sonra yolların durumu da çok elverişli değildi. Tüm bu şartlar içerisinde işgal Kilis ve Antep'i kapsayacak şekilde 24 Aralık'a kadar tamamlandı. Arap Pınar'a kadar demiryolu istasyonları 13 Ocak'a kadar ele geçirildi. Maraş ve Birecik Şubat ayına kadar alınmadı. Mart içerisinde ikmal imkânlarının yeterli düzeye ulaşması üzerine Urfa'nın işgali gerçekleşti.⁸

Ali İhsan Paşa'nın İngiliz işgaline karşı direnişi Aralık ve Ocak aylarında devam etti. Yalnız İngilizlerin bu sırada Osmanlı Dış İşleri Bakanı ve Savaş Bakanı ile görüşmeleri sonuç verdi. Ateşkes şartlarına uyulması konusunda baskılar yapıldı ve Şubat sonunda Ali İhsan Paşa Osmanlı makamları tarafından görevinden alındı. Böylece İngilizlerin karşısında her hangi bir engel kalmamış oldu. Onun görevden uzaklaştırılması ve altıncı ordunun Nizip bölgesinden dağıtılması ve aynı şekilde Pozantı'daki ikinci ordunun da dağıtılması İngilizler açısından bölgeden gelebilecek tehditleri en aza indirmiş oldu. Tüm bu şartlara rağmen, İngiliz raporlarında geçen ifadelerle göre, Çukurova, Kuzey ve Kuzey-Doğu Halep bölgesindeki işgal hareketi hala belirsizliğini korumakta idi. Bazen de bölgeden üzücü haberler gelmekte idi. Ermenilerin kendi ülkelerine dönmeleri ve onların taşındıkları yerlerde ev bark edinme meselesi hala zorluklar içermekte idi. Ayrıca, *“Çıkarılan Ermeni isyanları ile Türk-Ermeni düşmanlığının canlandırılması politikası tehlike altında idi”*.⁹

Resim3. Kilis'te Ermenilerin kışkırtılmasında merkez olan kilise (Kilisli Kadri)

⁸ Third Supplement to The London Gazette, of Friday, the 8th August, 1919, s.10191.

⁹ "... a revival of Turco-Armenian hostility in the form of riots has always been a danger." Third Supplement to The London Gazette, of Friday, the 8th August, 1919, s.10191.

Ermenilerin, Türk ve Müslüman halka karşı düşman olarak hazırlanması süreci bütün 19. Yüzyıl boyunca işgali gerçekleştiren devletler olan İngilizler ve Fransızlar tarafından uygulamaya konmuştu. Bu süreç öncelikle Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilere hiç yoktan bir tarih ve dil oluşturma, olabilecek her elverişli durumu değerlendirerek Ermeni nüfusun bir millet olduğu bilincini yerleştirmek ve son olarak da yer yer isyanlar çıkarmak suretiyle Ermeni halkını, Türk ve Müslüman Osmanlı halkı karşısına düşman olarak çıkarmayı başarmışlardır. İngilizlerin bu tutum ve davranışları Müştak-ı Hürriyet kod adıyla Kilis Milli Mücadelesinin başından sonuna kadar yazan ve olayların ortasında olan Rami Atan tarafından da dile getirilmektedir.”ma’mafih sair müstemlakatlarınızda bulunan ırkların birbirlerine olan zıddiyetlerine karşı çizmiş olduğunuz melanet programını Türkiye toprağında tatbik eyleyemezsiniz. Çünkü bu topraklar Türktür, Türklüğüdür ve daima Türkiyede kalcaktır. Bu hususa Allahıma olan imanım gibi emin ve mutmainim.” demiştir.¹⁰

Buradan anlaşıldığına göre İngilizler işgallerinin alt yapısı olarak bölgedeki Ermeni varlığının tekrar tesis ettirilmesini görmekte idi. Bu düşüncenin merkezinde ise daha önce sevk ve iskan kanunu ile göç ettirilen Ermenilerin tekrar eski topraklarına yerleştirilmesi amaçlanmakta idi. Ancak İngiliz desteğini de alan Ermeniler başta Kilis olmak üzere yerleştirildikleri topraklarda yerel halka saldırılarının baş göstermesi ve kendilerini İngilizlerin gayri nizami öncü birlikleri yerine koymaları Müslüman- Türk halkının tepkisine neden oldu.¹¹

Resim 4. 1910’da Kilis’in görünümü (Kilisli Kadri)

Kilis ve civarındaki Ermeni nüfusu yöreye ait asli unsurlardan değildir. Yani Kilis ve civarı Osmanlı idaresine geçtiği dönemlerde burada yaşayan meskun durumda Ermenilere rastlayamıyoruz. Bu da gösteriyorki Ermeniler Osmanlı Devletinin şeneltme politikaları çerçevesinde başka yörelerde yaşayan Ermenilerin Kilis şehrine göç ettirilmesi sonucu oluşmuş bir varlığı söz konusudur. 1866’da Kilis’te toplam olarak 7.176 hane bulunuyorken 6.850 hanesi Müslüman, yalnız 326 hanesi de gayrimüslim idi. Tabi buradaki gayrimüslimi Ermeni, Rum, Katolik, Protestan, v.s. şeklinde algılamak gerekiyor. Yani Ermenilerin sayısı 326 haneden daha az olmalıdır. 1890’da Ermeni nüfusu 2.992, 1908’de 4.056, 1914’te 4.163 kişi olmuştur. Ermenilerin daha çok güvenlik v.s. gibi sebeplerle dışardan Kilis şehrine yerleştirildikleri görülmektedir.¹²

İngiliz raporlarında ayrıca, bölgede İttihat ve Terakki ajanlarının hala faaliyette oldukları, silahlı isyancı gruplarının çok yaygın olmadığını, şehirlerde sükunetin sağlandığını, fakat ordularının çekilmesi durumunda genel düzensizliğin ve güvensiz ortamın devam edeceğini, çünkü hal-i hazırda Osmanlı Devletinin ülke geneline hâkim olacak bir gücü olmadığı dile getirilmektedir.¹³

Birinci Dünya Savaşından sonra Suriye Cephesindeki yenilgiler ve Halep’in İngilizler tarafından işgali Kilis Şehri için de çok büyük bir sorun teşkil ediyordu. Çünkü Halep’ten sonra en yakın şehir merkezi

¹⁰ İbrahim Beşe, *İşgalden Kurtuluşa Kilis Aralık 1918-1921*, s.80.

¹¹ Halil İbrahim İnce, *Milli Mücadele’de Kilis*, Ankara, 2015, s.13-53.

¹² Erdinç Gülcü, Ahmet Gündüz, “Milli Mücadele Döneminde Kilis ve Çevresinde Ermeniler”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl:2009, Cilt:6, Sayı:11, s.303-304.

¹³ Third Supplement to The London Gazette, of Friday, the 8th August, 1919, s.10191.

olarak Kilis gelmekte idi. Ayrıca Kilis için işgal kadar tehlikeli diğer bir konu da eşkıya baskını ve düşmanca saldırılar idi. Hükümetin durumu bu saldırıları engelleyebilecek durumda değildi. Bu vaziyet karşısında Kilis halkı kendi müdafaasını kendisi gerçekleştirmek için Kilis Milis Teşkilatını kurdu. Kasaba etrafında tarassut noktaları ve siperler yapılarak silahlı kuvvetler oluşturulmak suretiyle gece ve gündüz devriyeleri oluşturuldu.

Resim 5. Milli Mücadelede Cephane Hazırlayan Kadınlarımız. (Kilisli Kadri)

1 Teşrin-i Sani 1334'te İngiliz uçaklarından birisi Katma Karargahı'na inerek Mustafa Kemal'e anlaşma şartlarını tebliğ ettikten sonra Osmanlı ordusu Katma'da çekilmek zorunda kaldı. Bu çekiliş 5-6 gün sürdü. Katma'dan Hassa ve İslahiye tarafına doğru Osmanlı ordusu çekildi. Osmanlı ordusu çekilir çekilmez İngilizler 20 civarında otomobil ve bir bölük asker ile Katma'ya gelerek süratli bir şekilde telsiz ve telgraf hattı inşa ettiler.¹⁴

Halep'in Kuzeyinde İngilizleri bozguna uğratan Mustafa Kemal Katma güzergâhından Adana'ya gece vakti dönerken yolda Kilis çeteleri tarafından durdurulmuş ve Kilis'teki Türk milli şuurunu takdir etmiştir. Mondros Mütarekesi I. Dünya Savaşını Osmanlı açısından bitirmişti. Bu yeni durum Kilis ile de yakından ilgili idi. Çünkü savaş Kilis'e uğramadan Halep'in Kuzeyinde sona ermişti. Ancak, galip devletler hukuk tanımayarak, 334 Kanun-u Evvel'in 6'sında (6 Aralık 1918) Kilis'i işgal etmiştir. İşgal tamamen İngiliz hilesi ile gerçekleşmiş, ilk önce gıda maddeleri ihtiyacı dolayısıyla geldiklerini söyleyen birkaç İngiliz askeri kaymakamdan Kilis'te kışlamayı talep etmiş, daha sonra da pey der pey getirdikleri askerleri vasıtasıyla işgali tamamlamışlardı. İngiliz işgal kuvvetlerinin önemli bir kısmını miktarı bir taburu bulan Hintli Müslüman askerler oluşturmaktaydı.¹⁵ İngilizler işgallerine daha önce ve daha sonra diğer yerlerde yaptıkları gibi kılıf bulmakta gecikmediler. Onlara göre İngiliz ordusu Türkiye'de yaşayan her millet ve dinden insanın can ve mal güvenliğini korumak için bu işgali gerçekleştirmişti.¹⁶ Bu açıdan normal karşılanması gerekmekteydi. Osmanlı ordusu ve hükümeti savaşta yenilmiş durumda olduğundan "**sarhoş insanlar gibidir**", nasıl sarhoşlar kendilerini idare edemezlerse Osmanlı da bir başkası tarafından idare edilmelidir.¹⁷

İngilizler, her ne kadar Kilis'teki hükümeti bab-ı âliye bağlı bir Osmanlı idaresi olarak görmüş olsalar da, bir çok meselede bunu tanımadıklarını da göstermek suretiyle hükümetin yetkilerine müdahale etmekteydiler. Bilhassa Ermenilerin haklı veya haksız bütün taleplerini yerine getirmek düşüncesinde olduklarını gösterdiler. Bunların, tehcir öncesi ellerinde bulunan mallarını tekrardan Müslüman halkın ellerinden almak için komisyonlar oluşturmak suretiyle Türk halkı arasında pek haksızlıkların yapılmasına da alet olmuş oldular. Tüm bunları görünüşte çoğunluğu Müslüman olan Hint kökenli askerlerini Müslüman Türk Kilis halkını gözünde onların mal ve canlarına tecavüzde bulunmadıklarını göstermeye çalıştılar. Ancak bu tavırları göstermelik ve tedricen ulusun direnişini yok etmek maksadıyla yapıldığı aşikâr olmasına rağmen, halkın bu işgale karşı koyacak gücü de bulunmamaktaydı.¹⁸

¹⁴ Rami Atan, *Milli Mücadele Anıları, Şiirleri*, s.2, E.Gülcü, A.Gündüz, "Kilis ve Çevresinde Ermeniler", s.308.

¹⁵ Kilisli Kadri (Timurtaş), *Kilis Tarihi*, Burhaneddin Matbaası İstanbul, 1932, s.29-31.

¹⁶ İşgal her ne kadar Ermeni halkının güvenliği gerekçe gösterilerek yapılmış olsa da bölgede Ermeni çetelerinin düzenlediği saldırılar arasında 22 Mayıs 1918'de Kilis'in Hacılara ve Burunsuz köylerinde yedi jandarma erinin pusuya düşürülerek öldürülmesi, Temmuz 1918'de Akçakent Kaman köylerini basarak pek çok kişiyi öldürerek hırsızlık faaliyetlerinde bulunmaları sadece birkaç örnek kabilindedir. E.Gülcü, A.Gündüz, "Kilis ve Çevresinde Ermeniler", s.308.

¹⁷ İbrahim Beşe, *İşgalden Kurtuluşta Kilis Aralık 1918-1921*s.81.

¹⁸ Timurtaş, *Kilis Tarihi*,s.31-32.

İngiliz işgali ordu müktesebatı arasında bulunan Müslüman askerlerden de kaynaklansa da Ermeni halk arasında bekledikleri tarzda gerçekleşmedi. Buna rağmen aşama aşama İngiliz askerleri şehirdeki önemli mevkileri ele geçirmeye başladılar. Öncelikle Salih Efendi zâde'nin Hanını boşalttıracak burayı askerî merkez haline getirdiler. Ayrıca Deppoy-u Hümayun'u işgal ederek İdadi Mektebinin talebelerini boşaltmak suretiyle kendi askerlerini bu önemli noktalara yerleştirdiler.¹⁹ Ayrıca Salih Efendi zadenin evinin haremlik ve selamlık kısımlarını zorla boşaltarak, kumandanlık dairesi yaptı. Telgrafhaneyi işgal etmekle kalmayarak, Kilis'in hâkim noktalarına makinalı tüfek bataryaları yerleştirdi. Kilis işgali tamamen sağlandıktan sonra buradaki Müslüman askerleri Antep'e kaydırarak yerlerine Hintli Mecusi askerleri yerleştirdi. İngiliz askerlerinin iyi muamele göstermelerine karşın halktan kimse onlara olumlu bakmadı ve İngiliz Kumandanlığını sadece kaide icabı Kaymakam İbrahim Bey ve iki memur ziyaret etti.²⁰

İngilizlerin işgal olayını kendi yöntemleri ile suhuletle fakat derinden ele almak suretiyle Kilis halkından herhangi bir menfi karşılık görmeden yapmışlardı. Fakat Kilis'te de İngilizlere karşı gelebilecek müdafaa kudreti henüz yoktu. Kilis'in kaza olarak sınırlarını belirleyen sınır hattı bizzat bu dönemde yeniden çizildi. İngiliz Generali Allanbi adıyla "Allanbi Hattı" bilinen hat, Azez'i Suriye'de bırakmak suretiyle, Azez'in bir saat Kuzey istikametindeki köyleri sınır hattı olarak, Kilis'in hemen güneyinden geçecek şekilde hat çizilmiş oldu. Bu hat Fransızlarla imzalanan Ankara Anlaşmasına kadar devam etmiştir.²¹

Bu arada Kilis'te yaşayan Ermeniler I. Dünya Savaşı esnasında 25 Mayıs 1915'te yayınlanan *Sevk ve İskân Kanunu* ile zorunlu tehcire tabi tutulmuş oldular. Bu kanun çerçevesinde Kilis'ten ayrılan Ermenilerin sayısı 3.794 kişi idi. Gülcü ve Gündüz'e göre bunların hepsi de Ortodoks Ermeniler idi. Katolik Ermeniler yerlerinde bırakılmıştı.²² Ermeniler daha önce sahip oldukları mal, eşya, hatta kız ve kadınlarının Türkler tarafından cebren el konulduğunu, bunların kendilerine iade edilmesini istediler. İngilizler de bu dilekçeleri dikkate alarak Türklerin ve Ermenileri ileri gelenlerinden bir komisyon oluşturarak halihazırda Türklerin elinde bulunan ama aslında Ermenilerin olan basit bir süpürgeye kadar mal varlıkları Ermenilere teslim edildi. Yalnız bu durum bazen Ermeniler tarafından istismar konusu yapıldığı ortaya çıkınca İngilizler konunun müphem olan kısımlarının mahkemece çözülmesini karara bağladılar.

İngilizlerin bu esnada uğraştıkları diğer bir konu ise sınır hattının çizilmesi meselesi idi. Halep ve civarını Emir Faysal liderliğinde bir Arap devleti için planlanmış olan İngilizler, Kilis'in de Halep merkezli bu devletin sınırları içerisinde olması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu noktada baz aldıkları temel hususlardan birisi de Türk ve Arap ayrımının yer aldığı hat idi. Kaymakam İbrahim Bey Kilis'in Halep'e ilhak olunamayacağını, Türk olan köylerin Kilis'te kalmasını ve Arap olan köylerin ise Halep'e bırakılmasını istiyordu. İngilizler ise, sınırın nerelerden geçeceğini daha önceden tespit etmiş olduklarından, şehir yakınlarındaki bir çok Türk köyü de dahil olmak üzere Com Nahiye Nahiyesinin bütün köyleri ve Fellah Şekaği Nahiyeleri de dahil olmak üzere Kilis'in iktisadi hayatında çok önemli olan yerler Halep'e bağlandı. Bu köylerin idaresine ait her türlü evrak ve defterin de Arap hükümetine devredilmesi emredildi.²³

İngiliz askerlerine lazım olan 10 ton arpanın Kilis'ten tahsil edilmesi meselesi halk nezdinde sorun oluşturdu. İngilizlere arpa satmak istemeyen halk, Ermeniler tarafından ihbar edilmek suretiyle, İngilizlerin ihtiyaç olarak belirlediklerinden beş kat fazlası, çok daha ucuz fiyata halkın elinden alınmak suretiyle memlekette hububat sıkıntısı çekilmesine neden oldu. Aynı zamanda kentin ileri gelenlerinden bazıları çeşitli bahaneler ileri sürülmek suretiyle Halep ve Mısır'a sürüldüler.²⁴ Ermeniler de her fırsatı değerlendirmek suretiyle Kilis halkının İngilizlerin gözünde isyan çıkartan ve ihtilal hazırlığında oldukları görüntüsü vermeye çalıştılar. Bu maksatla çocukların oyunlarında kullandıkları bazı patlama sesi çıkartan oyuncaklarla oynamaları da bu maksada yoruldu ve İngiliz Asker Kumandanınının 20 Şubat 1335 (20 Şubat 1919) tarihinde bu türden duyulan silah seslerinin ihtilal sebebi sayılacağı, sükûnetin sağlanması gerektiği, bu yapılmazsa memleket için iyi olmayacağını, sesler nerelerden duyulursa o evin ahalisi hapse atılacağı ahaliye duyurulmuştur.²⁵

¹⁹ Ahmet Barutçu, *Şafakta Savaşanlar*, s.11.

²⁰ Rami Atan, *Millî Mücadele Anıları, Şiirleri*, s.3.

²¹ Timurtaş, *Kilis Tarihi*, s.32.

²² E.Gülcü, A.Gündüz, "Kilis ve Çevresinde Ermeniler", s.307.

²³ Rami Atan, *Millî Mücadele Anıları, Şiirleri*, s.4

²⁴ Ahmet Barutçu, *Şafakta Savaşanlar*, s.12.

²⁵ Rami Atan, *Millî Mücadele Anıları, Şiirleri*, s.5, E.Gülcü, A.Gündüz, "Kilis ve Çevresinde Ermeniler", s.309.

Resim6. İngiliz işgali Ulu Cami'de Protesto ediliyor.(Kilisli Kadri)

İngilizlerin işgali ve başlatmış oldukları baskılar, Kilis halkı nezdinde protesto ile karşılık buldu. Tekye Cami avlusunda düzenlenen protesto mitingine mahşeri bir kalabalık katıldı ve bu mitingde konuşan Galip ve Sadullah Salihoglu oğlu adlı iki kardeş yaptıkları konuşmalarda *“Uyanın ey gafil halk! Dedelerimizin ölümlerimizin gömülü olduğu bu kutsal topraklarımıza düşman giriyor. Siz ey en büyük dinin sancağını açanlar! Siz ey en büyük ulusun çocukları! Siz ey bir derebeylikte imparatorluk yaratanlar! Siz ey tarihe destan katanlar! Şimdi istiklal günü, egemenlik günüdür. Hür doğduk, hür yaşadık, hür ölmeliyiz. Düşman bu topraklara adım atarsa eğer, savaşalım, ölelim vatan için beraber...”* İngiliz Karargâhı'nın önüne topluca giden halk İngiliz askerleri tarafından silah kullanmak suretiyle dağıtıldı.²⁶

Resim 7. İngiliz işgalini protesto eden miting. (Kilisli Kadri)

Kilis'te bunlar olurken İngiliz işgali Halep'te de sorunlarla karşılaşmakta idi. Buradaki sorun daha çok yine aşırı derecede şırmamış Ermeni milisleri idi. Onların taarruzları yerel halk tarafından dayanılmayacak boyuta ulaştığında silaha sarılan halk Ermenilerden birkaçını öldürmüştü. Bu olayla irtibatlı olduğu düşünülen 16 kişi hapse atılmıştı,²⁷ bunların arasında Cabiri ve Şih İmam adlı kişiler de vardı. Ayrıca Halep'te 100'ün üzerinde kişi de yağma dolayısıyla hapse atılmıştı. Bu karışıklıkların Kilis'e yansıyan yönü ise, Halep'teki olayların Kilis'liler ile irtibatlı görülmüş olmasıdır. Özellikle İngiliz müfrezesine tercümanlık yapan Ermenilerden Karabet ve Nazar adlı çavuşlar, kendi arazilerinde bî- haber olarak çalışan

²⁶ Ahmet Barutçu, *Şafakta Savaşanlar*, s.12.

²⁷ E.Gülcü, A.Gündüz, “Kilis ve Çevresinde Ermeniler”, s.309.

Türkleri ve yoldan geçen masum yolcuları Halep'teki olaylarla irtibatlı olduklarını İngilizlere inandırarak tutuklayıp, kapalı arabalar içerisinde Debboy Hapishanesine sevk ettirmekte idi.²⁸

İngilizler savaş öncesinde yapmış oldukları anlaşmaya dayanarak, yavaş yavaş Kilis ve civarını Fransız işgaline bırakma taraftarı idiler. İngiliz Askeri Kumandanı Baytaş harmanlığında Kilis'in ileri gelenlerine bir davet vererek Kilis'te bulunma gerekçelerini ve savaşta galip devlet olmalarından dolayı üstünlüklerini oradaki halka anlatmaya çalıştı. İşgalin ilk günlerinden beri İngilizlerle birlikte hareket eden Ermeniler ve özellikle tercümanlığını görevini ifa eden Karabet ve Nazar adlı çavuşlar Müslüman halkın yanında hizmetçi olarak bulunan Ermeni çocuklarını ve yine Müslüman halk ile evlilik icra etmiş ve bundan dolayı Müslüman olmuş kadınları, çocukları ile birlikte toplattırarak bir kilise binasında bir araya getirmiş ve bunların askerler gözetiminde Halep'e nakledilmeleri sağlamışlardı. Bir taraftan da Adana ve civarında yerel halka çok büyük eziyetlerde bulunmuş olan Fransızların Kilis ve civarında yönetimi devralacağı şeklindeki haberler, bölgedeki Ermenilerin Kilis halkına yaptığı baskıları daha da arttırmalarına neden oldu. Neticede İngilizler Paris İtilaf Meclisinin kararına dayanarak Kilis ve Antep civarının idaresini Fransız ordusuna bırakmayı kabul ettiler.²⁹

Resim 8. Kilis'te Cumhuriyet Caddesi(Kilisli Kadri)

İngiliz işgali bir yıl kadar sürdüktan sonra bölge Fransız işgaline açıldı. Fransızlar daha önce Adana ve civarında Türk ve Müslüman halka oldukça zulüm yapmışlar ve bu durum Kilis'ten de bilinmekteydi. Bunun üzerine halk tedbir olarak "Cemiyet-i İslâmiye" teşkilatını kurdu. Canbolat Cami avlusunda büyük bir miting düzenlendi ve ateşli nutuklar okundu. Bu mitinge on binden fazla kişi katıldı.³⁰ 29.10.1919 tarihinde Kilis Belediyesi Reisi Osman Fazlı imzası ile Sivas'ta bulunan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Temsiliye'sine işgali protesto eden bir telgraf gönderildi. Cevabi telgrafta Mustafa Kemal Kilislilerin yanında yer aldığını ifade etmekteydi.³¹

Buna rağmen Fransızlar 29 Teşrin-i Sani'de 1335'de (29 Ekim 1919)'da bizzat Ermenilerden oluşturdukları derme çatma bir tabur ile Kilis'i işgal ettiler. 30 Ekim 1919'da da Antep'i işgal ettiler.³² Daha öncesinde İngilizlerin yerleşmiş oldukları han, mektep, otel ve evlere yerleştiler. Hemen arkasında da zulümleri başladı. Fransız askerleri sarhoş olarak Müslüman halka ateş açmaları sonucu halkın ölmesi ve yaralanması, evlere baskınlar düzenleyip çoluk çocuk demeden katliamlar yapılması, insanların teşhir maksadıyla ölü ve yaralı şekillerde sokaklarda sürüklenmesi gibi akla hayale gelmedik insanlık dışı uygulamalar gerçekleştirdiler.³³

²⁸ Rami Atan, *Millî Mücadele Anıları, Şiirleri*, s.6.

²⁹ Rami Atan, *Millî Mücadele Anıları, Şiirleri*, s.9.

³⁰ E.Gülcü, A.Gündüz, "Kilis ve Çevresinde Ermeniler", s.311.

³¹ İnce, *Millî Mücadele'de Kilis* s.13-53, Beşe, İşgalden *Kurtuluşu*, s.101-104.

³² Ahmet Barutçu, *Şafakta Savaşanlar*, s.13.

³³ "Kilis Kaymakamlığına bir nota veren Fransız komutan, Ermenilerin yerleştikleri kışla, Belediye Hanı,ve askerlik şubesinin çevresindeki bütün hanelerin tahliye edilmesini istemiştir." E.Gülcü, A.Gündüz, "Kilis ve Çevresinde Ermeniler", s.310.

6. SONUÇ

Kilis düşman işgaline uğramanın en korkunç günlerini yaşamış bir şehirdir. İşgali ve boyunduruk altında yaşamayı hiçbir dönem de kendine yediremeyen ve kesinlikle kabul etmeyen Türk Milleti, düşmanların haince kurmuş oldukları tuzakları bir kez daha Kilis'in işgalinde göstermiş oldu.

Kilis'in işgali ve bu işgalden kurtuluş mücadelesi hiçbir zaman sadece Kilis ile sınırlı düşünmemek gerekmektedir. Çünkü Kilis'in bağımsızlık mücadelesi aynı zamanda yakın civarında işgale uğramış Antep, Maraş, Adana ve Urfa gibi şehirlerin bağımsızlık mücadelesi ile birlikte düşünülmelidir. Kilis'te bağımsızlık mücadelesine girişen kahraman Kilis halkı, hiçbir zaman sadece Kilis'i kurtarmak amacını taşımamıştı. Onların yegâne gayesi tüm yurdun bağımsızlığı ve ilelebet hür yaşama arzusu idi. Dolayısıyla Kilis'in bağımsız mücadelesi aynı zamanda tüm Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesidir. Bu uğurda canlarını verenler, kanlarını dökenler, Türkiye'nin bağımsızlığını tasavvur ederek şehadet şerbetini içmişler ve toprağın bağrında yerleri almışlardır. Daha da önemlisi bütün Türk Ulus'unun gönüllerinde müstesna yerlerini almışlardır.

Önce İngilizlerin, daha sonrasında da Fransızların işgaline uğramış olan şehir, dayanışmanın, fedakârlığın, kararlılığın ve aklın birlikte düşmana karşı nasıl mücadele vermesi gerektiğinin örneğini oluşturmuştur. Onlar bu şekilde yaparak düşmanların fasit oyunlarını bozmuş, tüm Anadolu'nun düşman işgaline uğramasına engel olmuş ve göğsünü siper etmiştir.

Savaş öncesinde planlanan Ermeni devleti projesini kökünden söküp atmış ve Misak-ı Milli sınırları içerisinde Türk Devletinden başka bir devletin var olamayacağını göstermiştir. Kilis'teki mücadele her zaman Mustafa Kemal'in ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin direktifleri ile hareket etmiş, her aşamasında milli politika ne gerektiriyorsa ona göre yapılmıştır. Sonuçta 'da zafer kazanılmış, azim ve kararlılık sonsuza kadar bağımsız yaşayacak olan Kahraman Kilis halkının olmuştur.

KAYNAKÇA

Barutçu, Ahmet, (2008), *Kilis'in Kurtuluşu Şafakta Savaşanlar*, Kilis.

Bell ,Gertrude L(2004), *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, Çeviren: Vedii İlmen, İstanbul.

Beşe, İbrahim, (2009), *İşgalden Kurtuluşa Kilis Aralık 1918-1921*, Ankara

Doğramacıoğlu, Hüseyin, (2019), "Hâkimiyet-i Milliye'de Hilâl-i Ahmer ve Sosyal Yardımlar", *International Social Sciences Studies Journal*, Vol:5, Issue:46, pp.5588-5593.

Falih Rıfık Atay, *Zeytin Dağı*, Pozitif Yayınları, İstanbul.

Gülcü Erdinç, Gündüz Ahmet, (2009), "Milli Mücadele Döneminde Kilis ve Çevresinde Ermeniler", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:6, Sayı:11, s.303-304.

İnce, Halil İbrahim(2015). *Millî Mücadele'de Kilis*, Ankara.

Kilisli Ahmet Rami Atan(Müşak-ı Hürriyet), (2015),*Millî Mücadele Anıları, Şiirleri, Vecizeleri*, Yayına Hazırlayanlar: Uğur Elhan Abdulhamit Mehmet Tektuna, Kilis.

Kilisli Kadri (Timurtaş), (1932). *Kilis Tarihi*, Burhaneddin Matbaası İstanbul.

Sanders,Liman Von, (1968), *Türkiyede Beş Yıl*, Çev:M.Şevki Yazman, İstanbul.

Third Supplement to The London Gazette, of Friday, the 8th August, 1919, s.10191.

(Not:Resimler: Kilisli Kadri (Timurtaş), *Kilis Tarihi*, Burhaneddin Matbaası İstanbul, 1932 kitabının muhtelif sayfalarında yer almaktadır.)